

Візитації кальницького греко–католицького деканату як джерело вивчення соціально–релігійного життя української спільноти

На матеріалах візитацій 1758 і 1782 рр. розкрито греко–католицьке церковне й соціальне життя м. Кальника, подана характеристика парохів кальницької церкви, розкрита їхня діяльність на користь церкви і потреб громади міста.

Ключові слова: візитації, кальницький деканат, м. Кальник, парох, протоприсвітерська візитація, титар, намісництво.

Берестейська унія 1596 р. змінила соціально–релігійне життя в Україні. Поступово, при підтримці королівської влади та польських власників маєтків, греко–католики розпочали реалізацію рішень унії на заміну православної віри греко–католицькою. Клірики й греко–католицькі парафіяни насильницькими методами утверджували свою віру: захоплення й переосв'яченням православних храмів, вигнання попередніх священників та їхню заміну на греко–католицьких парохів, розбудова нових кірх, часто на місці спалених православних храмів. Греко–католицька церква, особливо на Правобережжі України отримала підтримку польських місцевих власників українських сіл та містечок, так званих ктиторів.

Розбудовуються адміністративні органи. Греко–католики об'єднуються в Галицько–Кам'янецько–Київську митрополію. У літературі вона інколи ще називається Львівсько–Галицько–Кам'янецька єпархія, або Київською унійною метрополією, яка у свою чергу поділялася на намісництва, клироси (Барський, Браславський, Галицький, Кам'янецький, Львівський та інші), а вони у свою чергу на деканати. Кордони цих церковних територіальних об'єднань протягом століть не завжди були сталими. Часто вони змінювали свої границі, як і кількість храмів. Кальницький деканат (намісництво), мабуть, виник ще у кінці XVII – на початку XVIII ст. Однією з адміністративних функцій консисторії та деканів було проведення перевірок діяльності парохій – візитації, які поділялися на генеральні та протоприсвітерські.

Достеменно неможливо окреслити все коло джерел цієї теми. Найважливіший комплекс візитаційних матеріалів концентрується у різних науково–дослідних закладах нашої вітчизни. Найбільше таких документів сконцентровано у Національному музеї у Львові ім. Андрія Шептицького [13,арк.300], зокрема матеріали Генеральної візитації 1730–1733 років. Низка архівних документів зберігається в Державному архіві Житомирської області у Ф. 178 «Луцько–Житомирської римо–католицької консисторії» [4,арк.13–14зв.;5,арк.3–4зв.] та Інституті рукопису Національної бібліотеки України НАН України у м. Києві [6,арк.1–2].

Низку документів опублікували львівські вчені Микола Крикун та Ігор Скоциляс у своїх наукових працях. Відзначимо, що статистичні матеріали, які розкривають кількісні виплати державі парафіями коштів на користь новоствореного у 1789 р. 100 тисячного війська [10,с.365,393]. У 1894 р. в часопису «Киевские епархиальные ведомости» опублікували матеріали про «захоплення в унію» у 1775 р. тимчасово повернутих православних храмів Кальницької протопопії. Значення цих матеріалів виняткове для дослідження нашої теми, оскільки називає прізвища переосвячених священників 18 храмів, коли відбулося їхнє навернення до православного благочестя, наявність відповідних «грамот», які надавали право проводити Божу службу в них, а також кількість дворів у цих селах і містечках [1,с.115–118]. До опублікованих джерел відносяться матеріали зібрані протоіереєм собору Святої Софії Лебединцевим й опублікованими у 1892 р., згадуються кальницькі протопи Іоанн Краснолуцький, Самуїл

Яворський та інші, які активно відкривали нові уніатські храми у містечках Оратові, Балабанівці, Конелій [11, с.510-513].

Історіографія проблеми пройшла кілька етапів: від Берестейської унії 1596 р. і до 1917 р., коли священнослужителі вивчали окремі аспекти церковної історії, як це зробив П. І. Орловський. На початку ХХ ст. до цієї проблеми зверталися Богдан Барвінський, Меланія Бордун, Іван Крип'якевич, Іван Франко [14]. У радянську добу ця проблема практично замовчувалася. Активно вивчали ці соціальні та релігійні питання зразу ж від здобуття Україною незалежності і до сьогодні.

Найвагоміший внесок у розвиток цієї проблеми внесли представники львівської історичної школи Микола Крикун та Ігор Сковчиляс. Власне, І. Сковчиляс у низці монографічних праць [17] і надзвичайно ґрунтовних статтях запровадив у науковий обіг великий масив документальних матеріалів, висловив принципово нові оцінки [19]. Ці аспекти знайшли концентрований виклад у текстах його дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора історичних наук [20]. У цих дослідженнях автор побіжно зупинявся на історії кальницького деканату, наводячи тільки деякі статистичні матеріали. Про «Львівський» період Кальницького намісництва пише Ігор Сковчиляс у новітньому дослідженні, визначає дату його виникнення, акцентує увагу на керівниках, зокрема Теодорі Линевичу та Самуїлі Яворському, як і на конкретній їхній діяльності, подає першому пароху особисту характеристику [18, с.24–26, 32–33]. Це дослідження найбільш повно і системно описує історію Кальницького намісництва на основі нових архівних документів, не звертаючись до висвітлення соціальних та релігійних складових питання.

Працюючи над вивченням історії містечка Кальника і його церкви Різдва Пресвятої Богородиці слід звернути увагу на відсутність матеріалів з історії храму за XVII–XVIII ст. Пошуки привели до вивчення греко-католицького періоду в історії місцевої церкви. Виявлений архівний матеріал дозволив підготувати низку доповідей для конференцій [7, с.7–8] та наукових статей, у яких на конкретному документальному матеріалі зробили спробу науково розкрити не тільки історію будівництва храму, його внутрішнього опорядження й наявності богослужбового начиння, але й зупинитися на житті й діяльності парохів, їхній боротьбі за повернення храму православним [8, с.217–219; 9, с.74–79].

Кальницький уніатський деканат протягом 1730–1790 рр. був предметом доповіді дослідниці з Люблинського католицького університету Ірени Водзяновської. Авторка висвітлила зміну кордонів кальницького деканату за цей період, включення його окремих парафій до інших церковних адміністративних структур, відкриття нових парафій [12] на цій території [2, с.5–6]. Сподівання побачити більше архівних матеріалів з актосховищ Польської держави не виправдалися, бо це залишилося поза увагою дослідниці.

Отже, наявні документальні джерела і наукова література переконують, що візитачні документи греко-католицької церкви, й зокрема містечка Кальника дозволяють звернути увагу на необхідність дослідження соціально-релігійного життя її кліриків, ставлення суспільства до запеклої боротьби у перехідний період від греко-католицької до православної віри у кінці XVIII ст.

Порівняємо зміст двох візитачій за 1758 і 1782 років. У першій протопресвітерській візитачії (1758 р.), яку ймовірно провів кальницький декан о. Стефан Комарницький мова йде про церкву у м. Кальнику в ім'я Різдва Пресвятої Диви Марії побудованої із дубового дерева без підлоги, у якій є чотири намісник образи, двері храму замикаються. Начиння храму складається з Антимінсу (Антиминс) – освячений архієреєм шовковий плат (хустка) із зображенням на ньому покладення Ісуса Христа у труну, і, обов'язково, із зашитою на другому його боці частиною мошей якогось святого мученика. Без антимінса не можна здійснювати Божественну літургію. Слід перерахувати все начиння церкви, назва якого була перекладена із оригіналу візитачії: «Антимис належить поміж товальними великий вівтар, вкритий обрусамі, мальований киворій, що замикається, пара олов'яних ліхтарів, олов'яна пушка, срібний не визолочений священницький келих, один дзвіночок при вівтарі; книги – Євангелія, Служебник, Требник львівські, Трефолой, Треоди, Апостол – закордонні*; Процесійний хрест, дві хоругви з полотна, один апарат (?), одна стула (?), два облачення, два гумерали. Цвинтар не обнесений

парканом, дзвіниця споруджена, п'ять дзвонів, парохіян – 234 (двори). Грунти (парох) живіає (користується) вільно» [4,арк.13зв.].

Службу Богу правив у храмі «чесний отець Йосип Поторжинський, презентований від хорунжого Великого князівства Литовського, ясно вельможного князя Чорторійського», косекрований холмським єпископом Йосипом Левицьким і затверджений київським митрополитом Анатазієм Шептицьким у 1820 р. [4,арк.13зв.]. Отець Йосип Поторжинський мав власний досвід Божої служби, був чулним, старанним, користується повагою у містечку, відповідає всім вимогам своєї професії, приділяє велику увагу парафіянам, навчає їх Катихизми, веде спокійне життя. Візитатор, себто кальницький декан з 1757 р. о. Стефан Комарницький, виявив недоліки божої святині – відсутність дерев'яної підлоги і огорожі навколо цвинтаря. Він рекомендує пароху з допомогою парафіян ліквідувати ці недоліки [4,арк.14].

Одночасно з кальницькою церквою візитатор у 1758 р. звізитував 51 храм Кальницького деканату, у тому числі по два кляштори у містечках Лінцях, Липовці та Даншеві.

27 листопада 1782 р. за старим стилем сквирський парох, який одночасно був володарським деканом провів генеральну візитацію церкви Різдва Пресвятої Богородиці у містечку Кальнику, колятором якої виступає ясновельможний мстиславський воєвода Плятер, а парохом – п'ятдесятилітній Василь Говінський. У цей час у містечку було 150 дворів, де проживало 936 дорослих парохіян і 183 малолітніх [5,арк.3].

Візитатійний звіт складається із шести частин. У першій описується кальницький деканат і містечко Кальник. Основна увага звернута на опис храму. Візитатор пише, що церква побудована «на сирому місці», що значить «споруджена вперше», хоча ніхто із жителів містечка не пам'ятає коли конкретно була споруджена. Храм освятив (благословив) за дорученням львівського єпископа кальницький декан Самуїл Яворський, згідно документу, виданого 27 лютого 1751 р. барським офіціалом Тимотеєм (Тимофієм) Матковським [5,арк.3].

Церква, як засвідчив візитатор, трьох верха з банями, які завершуються залізними хрестами з «опасанням» (розтяжками). Побудована із дубової деревини, покрита гонтом, а внизу шальована дубовими дошками, мала троє дверей – центральні із західного боку і двоє менших із північної та південних сторін на «залізних петлях». Двері зачинялися із середини металевими засувками та дерев'яними колодками. Храм освітлювався у день двома рядами вікон: вісьмома верхніми та вісьмома середніми вікнами, на яких грат не було.

Внутрішнє оздоблення храму мало: підлогу з липових дощок, розкішний Деїсус (Іконостас) «сницерського різьблення», фарбований «марципаново» із Царськими Вратами і двома бічними дверям. «Менса у Вівтарі Великому прекрасна з обходом, на якій різьблений сницерської роботи Вівтарик, мальований під срібло та золото, з образом Господа Ісуса Назарейського, оббита довкола килимом та вкрита трьома чистими скатертинами (обрусами)» [5,арк.3]. На престолах новий сницерської роботи Ківорій – ковчег для освяченого хліба, або як ще його називають дариносниця, Святе причастя у покритій пристойним велюром срібній визолоченій Пушці, на чистому Корпоралі. Священний Єлей у олов'яних Мирницях, Антеминс найяснішого митрополита усієї Руси Смогоржевського з непорушними реліквіями, пречудовий Жертовник пофарбований зовні та всередині. Біля храму є незавершена дзвіниця та неогороджений цвинтар [5,арк.3].

Церковне начиння, за описом візитатора, було значно багатше й різноманітніше у порівнянні з попереднім описом. Відзначимо, що необхідні богослужбні одяжі та покривала були виготовлені з різних дорогих матерій. Як приклад, опишемо: «Апарат (перший) золотий та срібний кольору на білому атласному тлі. із такими ж стулою, подушками та маніпуляторами. Другий – зелений люстринований з такими ж кармазиною скамлею, з такими ж стулою, подушками [3] та маніпуляторами, Третій – кармазиновий гредотеровий, з багатою, волотовою скамлею, з тієї ж матерії стулою, маніпуляторами та подушками» [5,арк.3]. У ризниці було два облачення пароха з швабського полотна, а інші чотири з полотна домашньої роботи. Інші потрібні богослужбні речі опише, оскільки більшість тогочасних назв важко ідентифікувати, так, як вони зазначені в документі: «Два швабських гумерли. Три паски – з шовкової матерії

один, а кручених в'язаних два. Належний голубий воздух з гродотворними чорними берегами. Чотири корпориали, чотири пурифікатори, чотири завіси перед намісними образами – дві голубі блаватні, теля – зелена, а четверта – червона, а п'ята жовта наполовину атласна перед Архієреєм. Чотири перемітки. Дві плащиниці (покрови)» [5,арк.4].

Крім вище вказаного начиння парох під час служби Божої використовував й інші потрібні для служби предмети, а саме: срібну визолочену пушук, два срібні прикрашені келихи, срібний хрест на Вівтарі, одну із двох кадильниць, одна з яких була залізна, олов'яні мирничі чотири мосояні ліхтари, а п'ятий – перед Архієреєм. Використовувалися три хоругви, виготовлені одна із жовтої китайки, друга із шафирової, а третя – карамзину. Було ще дві з простого полотна із намальованими сценами віри Христової та один процесійний хрест. На дзвіниці було чотири дзвони, п'ятий був розбитий. Шостий знаходився при Вівтарі. У храмі була ікона Христових Страждань.

Соціальні зміни у церковному житті характеризуються й тим, що греко-католицькі достойники й парохі звертали увагу на пристойне забезпечення храму богослужбовою літургиєю. Оскільки, Правобережна Україна – це перетин східної й західноєвропейської релігійних культур, що чітко відбивається різнобічних книгах. Зокрема, у храмі було дві московські Євангелії, один уніатський та один почаївський Службеник пристойно оформлений переплетеною палітуркою із золотим корінцями, а також Трифологон, Часослов, Псалтир четвірковий, Апостол – всі були московського друку. Парох використовував почаївський та уніатський Требники, почаївські Акафісти вісімкові [5,арк.4].

Проводячи Службу Божу у зимові дні та вечірні години клір церкви використовував чотири Вівтарні свічки у чотирьох грубо зроблених підсвічниках, а також 12 братських свічок. Свічки виготовляли із власного воску, котрий збирали із 17 пнів пасіки. На час візитації при церкві було 20 ок воску у запасі. При церкві була «школка для дяка та братська халупа через сіни, а також 70 рублів грошей готівкою, і 50 рублів заборгованих» [5,арк.4]. Остання частина фрази про заборговані гроші перекою у тому, що церква, мабуть, займалася видачею позик місцевим жителям, або про не своєчасне оплачування церковних зборів мешканцями містечка.

16 серпня 1760 р. власник м. Кальника Костянтин Людвик Плятер, мстиславський воєвода, староста інфляндський у Горенці (Горуці) підписав і скріпив власною печаткою з червоного лаку фундушний документ, який регулював земельні, податкові й соціальні права кальницького церковного кліру. Цього ж року ця ерекційна грамота була внесена у актові книги Радомиської унійної консисторії. Зміст цього документу, виданого згідно волі Апостольської Святої столиці, який попередньо схвалив холмський та бельзький єпископ Феліціан Володкович надавав кальницькому пароху Василю Поторжинському «по вісімнадцять днів ґрунту на три руки, а також на двадцять косарів сіножаті, та особливе місце для пасіки, одразу їх звільняють від усіх загалом належних до різновиду назвам двірським та інших яких би то не було званих податків, а саме чиншів, осипів, повозів, бджільних, овечих та збіжжєвих десятин. При цьому дозволяю цьому ж кальницькому парохіві помел без черги у тамтешніх млинах, а також викурювати горілки три рази на рік, тільки для власного вжитку, одначе з тією умовою, щоб сповістив» [5,арк.4] керуючих чи орендарів маєтку. Деклароване мною у цьому документі є вічним і, зокрема, для моїх спадкоємців.

Садиба парафіяльного священика знаходилася із заходу сонця біля церкви. На ній були: будинок, клуна, комора, пекарня та велика пошита сніпками стодола, шпихлір, стайня та інші будівлі, збудовані власним зусиллям «того й. м. кальницького декана та пароха».

На час візитації кальницьким парохом був Василій Говинський, призначений митрополитом Цілої (Всієї) Руси Ясоном Смогоржевський, від імені якого документ до церкви Різдва Пресвятої Богородиці 18 січня 1782 р. видав брацлавський офіціал о. Іван Любинський. Кандидатура цього пароха 18 квітня 1780 р. отримала схвалення власника містечка Плятера. На цей час у містечку було 150 господарів (дворів), в яких проживали 936 душ працездатних і 183 особи до 15 років, які ще не сповідалися і вважалися дітьми [5,арк.4].

Візитатор о. Григорій Лапинський мав розмови з кальничанами під час яких з'ясував, що кальницький парох і декан Василь Говинський добросовісно виконує свої

пастирські обов'язки, є дбайливим і чулим священником, переповідає своїм парафіянам Слово Боже, навчає дітей Катехизим, оголошує в церкві упродовж трьох тижнів після завершення служби Божої парти парафіян, які бажають одружитися, при цьому вимагає їх причастя перед шлюбом, забороняє молоді містечка нічні побачення [5, арк.4зв.]. Парафіяни виявляють старанність і повагу до отця й церкви, стараються оздоблювати храм, жертвують гроші на його потреби, є набожні і не дотримуються ніяких забобонів, не чинять ніяких несприятливостей.

Отець Василь Говінський, висвячений у параха митрополитом Феліціаном Пилипом Володкєвичем у 1775 р., старанно вів церковну документацію, у тому числі метричну книгу, у якій заносив прізвища й імена народжених, пошлюблених та померлих, розв'язував прострочені церковні борги, склав реєстр усіх церковних речей, слідкував за своєчасною фіксацією приходів та видатків церкви, обрали ключника, який відповідав за збереження храмових грошей. Скринька у яких вони зберігалися замикалися на два замки, ключі від яких були один у ключника інший у ктитора. Щорічно парах заслуховував щорічні рахунки шинкарів та канунових титорів. Він приділяв належну увагу впорядкуванню цвинтаря та внутрішньому оздобленню храму [5, арк.4зв.].

Таким чином, візитаційні матеріали, які зберігаються у ДАЖО переконливо свідчать, що вищестоящі церковні достойники періодично проводили описи церков, зокрема й кальницького деканату. Вони переконують читача у тому, що греко-католицька церква досить жорстко контролювала діяльність кліру на місцях, виявляла недоліки, висловлювала побажання для їхнього усунення. Ці документи розкривають розвиток церковного й суспільного життя населених пунктів. Цінність їх ще й в тому, що вони переконливо свідчать про розвиток суспільного, релігійного й культурного розвитку м. Кальника. Використані нами документи не можуть у повній мірі детально показати складні сторони розвитку церкви Різдва Пресвятої Богородиці, оскільки описують ці події протягом кількох років. Необхідно продовжити пошук подібних матеріалів з днів створення кальницького деканату і до його ліквідації. Ускладнено висвітленню конкретних сторін діяльності греко-католицької церкви застарілі, мало відомі і практично не вживані слова. Бажано скласти словнички-довіднички з цієї проблеми, які б давали роз'яснення змісту термінів, адже церковна тематика сама по собі дуже складна й не користується належною увагою у дослідників, а тому в літературі мало вживанні.

Список використаних джерел

1. Ведомость в духовную епископию Переяславской консистории, с показанием в оной сколько в протопопии Кальницкой православных до епархии Переяславской принадлежащих церквей имеется и о прочем 1775 года марта 1 дня учинена // Киевские епархиальные ведомости (далі – КЕВ). – 1894. – № 5. – С. 115–118.
2. Водзяновська І. Динаміка змін церковної мережі у кальницькому уніатському деканаті на протязі 1730–1790 рр. // Дні науки історичного факультету – 2011: Матеріали IV Міжнародної наукової конференції молодих вчених, присвяченої 20-річчю Незалежності України. – Вип. IV. – Ч. 1. – К., 2011. – С. 5–6.
3. Воздухом називається покривець, яким покривають чашу й дискос.
4. Державний архів Житомирської області. – Ф.178. – Оп.53. – Спр.20.
5. Там само. – Ф.178. – Оп.53. – Спр.38.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В. І. Вернадського. – Ф.І. – Спр.2478.
7. Казмирчук Г. Боротьба уніатів і православних кліриків за парафії на прикладі Кальницького деканату // Проблеми історії та історіографії: Програма і матеріали науково-практичної конференції «День науки історичного факультету» – 2011 К., 2011. – С. 7–8.
8. Казмирчук Г. Візитаційні інспекції греко-католицької церкви містечка Кальника – важливе джерело соціально-економічного розвитку кліру // Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць. – Вип. 4. – К., Глухів, 2011. – С. 217–219.
9. Казмирчук Г. Д. Місто Кальник під владою греко-католицької єпархії / Казмирчук Г. Д., Казмирчук М. Г. // Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету: Збірник наукових праць. – Вип. 30. – Ізмаїл, 2011. – С. 74–79.
10. Крикун М. Офірний реєстр Брацлавського воєводства 1879 року // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLX. – Кн. 2.

11. Матеріали для історії Київської єпархії // КЕВ. – 1892 – № 14. – С. 510, 513.
12. Можливо, київські або московські.
13. Національний музей у Львові ім. Андрія Шептицького. – Фонд «Рукописи». – РКЛ. 1730–1731.
14. Орловский П. И. Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776–1782 гг. – Камянец–Подольский, 1891.
15. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2010. – С. 365, 393.
16. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів, 2010. – С. 24, 25, 26, 32–33.
17. Скориляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько–Галицько–Кам'янецька єпархія. – Львів, 2004.
18. Скориляс І. Намісницька структура Української церкви на Східному Поділлі (Брацлавщина) (Кінець XIV – перша половина XVIII століть) // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка. – Т. CCLX. – Кн. 1.
19. Скориляс І. Намісницький поділ Львівсько–Галицько–Кам'янецької православної єпархії на Поділлі в другій половині XVI–XVII ст. (частина 2) // Наукові праці Кам'янець–Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець–Подільський, 2004. – Т. 13.
20. Скориляс І. Я. Протоколи генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. як історичне джерело: Дис...канд. іст. наук. – К., 1999.

Казьмирчук Г.Д. Візитації кальницького греко–католического деканата как источник изучения соціально–религиозной жизни украинского общества

На матеріалах візитацій 1758 и 1782 гг. показана греко–католическая и социальная жизнь г. Кальника, подана характеристика парохов кальницької церкви, раскрыта их деятельность для блага церкви и потребностей общины города.

Ключевые слова: *візитації, кальницький деканат, г. Кальник, парох, протопресвітерская візитація, ктитор, наместничество.*

Kazmyrchuk, G.D. Kalniutsk greek catholic dean's office's visitation as a source of study social–religious life in ukrainian society

Based on materials of visitation in 1758 and 1782 the article shows the greek–catholic and social life of the Kalnik, filed the characterization of Kalniutsky church's priests, disclosed their work for the good of the church and community needs of the city.

Key words: *visitation, Kalniutsky dean's office, the Kalnik, priest, protopresviterskaya visitation, churchwarden, governorship.*